

ספרים

אהבה, הזדהות ודבקות באמת ההיסטורית

מיכל שליפר

יצחק גרינפלד

מחקרים בתולדות יהודי אתיופיה

מכון הברמן למחקרי ספרות, 2011, 438 עמ'

הקדמה אישית: ד"ר גרינפלד חוקר ומוקיר של יהדות אתיופיה

שלא כמקובל בסקירת ספרות, הרשו לי להתחיל בנימה אישית. לצערי, לא הכרתי את ד"ר יצחק גרינפלד בחייו ולא את מחקריו. קריאת מאמריו בספר **מחקרים בתולדות יהודי אתיופיה** ועיון במה שנכתב עליו בידי אלה שהכירוהו, גילתה לי צדדים מרתקים באישיותו: מצד אחד, החוקר המדעי המסתמך על התייעוד ההיסטורי הכתוב, שנמצא בעיקר באוסף פייטלוביץ שבאוניברסיטת ת"א; מצד שני, אדם שהתאהב בתרבות רחוקה, בשפתה ובאנשיה, ומנסה בדרכו השקטה והצנועה לגלות את עושרה ויופייה לחברה הישראלית. כבלשנית התפעמתי לנוכח שליטתו המרשימה בשפות הגעז והאמהרית, שאפשרה לו בדיקה מדוקדקת של המקורות הכתובים. ד"ר גרינפלד היה נאמן לטקסט הכתוב, ולא נטה להסתמך על עדויות בעל פה. זאת על מנת לעגן את פרשנותו בנתונים אמינים ככל האפשר.

ככל שקראתי את הנכתב על ד"ר גרינפלד על ידי מכריו ומוקיריו, התגברה בי התחושה שאני מבינה מדוע התאהב אדם זה בקהילה האתיופית. נראה לי שהתנהגותו וערכיו תאמו ערכים ונורמות התנהגויות של בני הקהילה. לדוגמה: ד"ר גרינפלד היה חוקר צנוע ולא התהדר מעולם בידע העצום שלו. תכונה זו שלו מתאימה לקוד התנהגות משמעותי בקרב יהודי אתיופיה האוסר על היחיד להתהדר בידע שלו. כמו כן נראה לי שתחושת הפליטות שחווה ד"ר גרינפלד בזמן מלחמת העולם השנייה בקווקז, ואולי אפילו כאן בישראל, היא שקירבה אותו ליהודי אתיופיה שחוו גם הם תחושות דומות.

ד"ר גרינפלד קיים בחייו את קריאתו של תאמרת עמנואל, מנהל בית הספר העברי באדיס אבבה, לתת ליהודים בית ספר וספרות, על מנת לפתור לחלוטין את בעיית התחדשותו של שבט אמיץ זה. ד"ר גרינפלד פרסם מחקרים רבים, על מנת שתהיה ליהודי אתיופיה ספרות בכתב הראויה לשמה. כמו כן הוא היה מורה לחוקרים רבים בתחום זה וראה בהוראה ובחינוך בנושא יהודי אתיופיה יצירת גשר ביניהם ליהודי כל העולם. בדרכו זו הוא, למעשה, ממשיך דרכו של ד"ר פייטלוביץ, 'אבי הפלאשים', שעל ארכיונו היה מופקד שנים רבות.

חזרתי וקראתי מספר פעמים את מאמרו בנוגע למאבק על בית הספר העברי באדיס אבבה ועל מנהלו תאמרת עמנואל. מבין השורות עולה אהדתו והאמפטייות שלו כלפי תלמידו של ד"ר פייטלוביץ. על

ד"ר מיכל שליפר עוסקת בטיפוח האוריינות בסביבות רב תרבותיות, באבחוני שפה רב תרבותיים, בהוראת העברית כשפה ראשונה ושנייה וברכישת שפה. מרצה במכללת לוינסקי לחינוך ובמכללת הדסה. מפתחת תכנית לימודים חדשנית בהוראת עברית כשפה שנייה למבוגרים מעוטי השכלה יוצאי אתיופיה.

יחסו המיוחד לעמנואל מעידה הקדשת הפרק על חייו של זה לאביו ז"ל. הוא מכתיר את עמנואל בתואר המכובד 'מבשר התחייה של יהודי אתיופיה', ומתאר את קשייו של עמנואל בתחזוקת בית הספר, את גלותו מאתיופיה בזמן הכיבוש האיטלקי, את חייו כפליט חסר כול באלכסנדריה ובקהיר, את חזרתו לארצו והמשך פועלו למען אחיו. רסיסים מהזדהות עם אדם מיוחד זה, שפעל ללא לאות למען שבטו על חשבון חייו הפרטיים, מבצבים בינות לתיאורים ההיסטוריים המדעיים. הערצתו ואהבתו של ד"ר גרינפלד לד"ר פייטלוביץ אינה באה לידי ביטוי בתיאורים מפליגים של אישיותו המרתקת ושל פעלו. אך הקורא מגלה כל זאת באמצעות הפירוט הדקדקני של כל פעילותיו, התכתבויותיו, מסעותיו המרובים והשתדלויותיו מול יהודי העולם ושליטים רבים. דמותו של ד"ר פייטלוביץ ומסירותו הבלתי נלאית למען יהודי אתיופיה מרחפת בכל המאמרים בספר. התצלומים הרבים בסוף הספר ממחישים את התיאורים על חיי יהודי אתיופיה ומאפשרים לנו להכיר את הדמויות המרכזיות שפעלו באתיופיה ובעולם כולו. יבורך הרב מנחם ולדמן, העוסק בקליטת יהודי אתיופיה, על שערך והביא לפנינו את מחקריו של חוקר גדול זה.

ייחודו ותחומי עיסוקו של הספר

המחסור בחומרים כתובים על תולדותיהם של יהודי אתיופיה מאדיר את הצורך בספר זה המביא עדויות המסתמכות על מקורות ראשוניים ומשניים כתובים. פרסום מאמריו של גרינפלד מאפשר לחוקרים ולמתעניינים בתחום להכיר מקורות מוסמכים ולבסס עליהם את מחקריהם. כתיבתו הדקדקנית, ציטוטיו הרבים והסתמכותו על מחקר קודם הם אות ומופת לכתיבה מדעית מהימנה ועשירה. ספרו של גרינפלד – בלשן, חוקר, ספרן וארכיונאי – מציג את מחקריו ההיסטוריים והלשוניים על תולדות יהודי אתיופיה. הספר מחולק לארבעה חלקים. החלק הראשון עוסק במאמרים בעניין שורשיהם ומוצאם של יהודי אתיופיה, לשונותיהם בעבר ובהווה ומאבקם של ביתא ישראל על הישרדותם. בפרק על מוצאם השנוי במחלוקת של יהודי אתיופיה מביא גרינפלד דעות של חוקרים שונים. פייטלוביץ חשב שמוצא היהודים הוא מיהודים שהגיעו למצרים אחרי חורבן בית ראשון. גרינפלד מניח שהיהודים שהיו קודם לנצרות נעלמו מן הזירה בממלכת אקסום. אולנדורף טוען שהיהודים הם חבשים ממוצא אגאו. אולם גרינפלד תומך בדעתו של פייטלוביץ שטען כי אין להמשיך בוויכוח האקדמי בשאלה אם יהודי אתיופיה הם מגזע ישראל או גרים. עלינו לקבלם כאחינו, ולו רק בגלל ששמרו על יהדותם במשך מאות שנים והם מבקשים לקבל עליהם את עול המצוות לפי היהדות הרבנית.

בפרק השני גרינפלד מתמודד עם שאלת המצב הלשוני של יהודי אתיופיה. ההיסטוריה הלשונית של יהודי אתיופיה חסרה חומרים אמין, מאחר שלא קיימת ספרות כתובה מזמנים קדומים. בניתוח תפילות של יהודי אתיופיה נמצאו קטעים ומשפטים בודדים בשפת אגאו. נראה שספרות בשפה זו, אם הייתה, לא נשתמרה. חוקרי שפה טוענים שהיהודים באתיופיה היו דו לשוניים עד המאה ה-19 ודיברו – כך על פי יוסף הלוי – בשפות הנקראות פלאשיניה וכייליניה. במאה העשרים החל שימוש בתגריניה בצפון מערב אתיופיה, ובאמהרית בדרום המדינה – שתיהן שפות שמיות. שפת הגעז, שאף היא שפה שמית, שימשה רק כשפת התפילות ולא הייתה בשימוש יומיומי. יהודי אתיופיה החלו ללמוד עברית עם תחילת פעילותו של פייטלוביץ בקרבם.

בפרק השלישי גרינפלד מפרט את הדרכים שבהם היהודים שמרו על יהדותם. הוא מציין את מוסד הנזירות, הייחודי ליהדות אתיופיה, שמילא תפקיד מכריע בקרב שומרי הדת של העדה. תפקידם של הנזירים היה לחזק את עקרונות הדת, והם שמרו על התבודדות ולימוד במקומות מחוץ לכפרי היהודים. שמירה על שמות פרטיים מן התנ"ך, מן הגעז, מן האמהרית ומן האגאו הייתה אחד מאמצעי ההתגוננות נגד חדירת הנצרות. ציון 'חצי חגים' – בהם צוינו מועדים לא רק בראשי החודשים אלא גם במחציתם – היה נהוג על מנת שלא יישכחו תאריכי החגים הקבועים בקרב העדה. אמצעי חשוב נוסף לשמירת היהדות היו התפילות שגרינפלד מביא את נוסחן העברי.

החלק השני של הספר עוסק במורשתם של יהודי אתיופיה ומביא דוגמאות מתפילות ביתא ישראל, כמו ברכת הכהן בנוסח אבא צברה שחברה כנראה במאה ה-15 ונאמרה בתום התפילה בציבור בימי חול בשבות ובחגים.

בפרק השני בחלק השני מפורט תפקידם של הדבתרה, הלמדנים שהיו אמונים על חינוך בני העדה. הדבתרה יכלו לשמש גם בתפקידי הכהן. בנוסף לכך, הם שימשו כמקשרים בין היהודים לשכניהם הלא יהודים. הם העתיקו כתבי יד וכתבי קמיעות הן עבור היהודים והן עבור הנוצרים, ואף הכינו תרופות. משום כך, האשימו אותם הנוצרים בכישוף רפואי.

הפרק הבא מפרט את מקומו של יהושוע בן נון, שהכניס את בית ישראל לארץ ישראל, בתפילות של יהודי אתיופיה. גם עזרא מוזכר בתפילות, במיוחד בחג הסיגד המציין את חידוש הברית עם אלוהי ישראל. כעזרא בשעתו קיוו יהודי אתיופיה לעלות לירושלים.

החלק השלישי של הספר מתאר את תולדות יהודי אתיופיה במאה ה-20. בחלק זה כותב גרינפלד ארוכות על יעקב פייטלוביץ (1881-1955), 'אבי הפלאשים'. פייטלוביץ הקדיש את חייו לפעילות למען יהודי אתיופיה והרבה לבקר במקומות היישוב שלהם. הוא חקר את תולדותיהם ופרסם מחקרים וספרים עליהם. פייטלוביץ ראה ביהודי אתיופיה יהודים לכל דבר ופעל רבות על מנת לקרבם ליהדות הנורמטיבית. מחקריו, ספריו ואוספיו שמורים היום באוסף פייטלוביץ שבספרייה המרכזית באוניברסיטת ת"א, שגרינפלד היה הארכיונאי שלו.

הפרק השני בחלק השלישי של הספר מוקדש לפועלו של תאמרת עמנואל, שחי בין השנים 1888-1963 והיה מתלמידי פייטלוביץ. עמנואל הובא לאיטליה על ידי פייטלוביץ ולמד בבית המדרש לרבנים בפירנצה. עם חזרתו לאתיופיה ניהל את בית הספר העברי באדיס אבבה, תוך תהליך שוחק של גיוס תרומות מיהודי העולם. בזמן הכיבוש האיטלקי גלה למצרים שבה חי חיי עוני ומחסור עד שובו לאתיופיה. הוא ליווה את עו"ד ויטרבו, שנשלח מטעם הקהילה היהודית באיטליה לבדוק את מצב היהודים באתיופיה. בזמן שלטונו של הקיסר היילה סלאסי הוא פעל רבות מטעמו ומילא תפקידים בתחום החינוך ובשירות החוץ. עמנואל ביקר מספר פעמים בישראל ובה נפטר.

בפרק השלישי מתאר גרינפלד את איגרת אליאס שנכתבה כנראה לקראת סוף העשור השלישי של המאה העשרים. חשיבותה בכך שהיא מתארת בכתב את המורשת הרוחנית של יהודי אתיופיה. במאמרו על הרבנות הראשית לישראל ויהודי אתיופיה בזמן המנדט הבריטי מתאר גרינפלד את יחס הרבנים הראשיים ליהדות אתיופיה. מעניין שעד שנת 1926 הרבנים הראשיים לא התייחסו לנושא הגיור של יהודי אתיופיה, ולא נתנו הוראות בכתב מטעמם בנון. הם היו מלאי התלהבות בעניין וראו ביהודי אתיופיה אחים. לאחר מכן, הרב עוזיאל פקפק שמא חלק מיהודי אתיופיה אינו מזרע ישראל ודרש שחינוכם יהיה תחת פיקוח והדרכה של הרבנות הראשית לארץ ישראל. לצד זה, הוא פעל לחידוש בתי הספר של היהודים באתיופיה.

הפרק החמישי עוסק בפלישה האיטלקית לאתיופיה ובמקומם של יהודי אתיופיה תחת הכיבוש. השלטון האיטלקי הכביד ידו על אוכלוסיית יהודי אתיופיה, השליט את תורות הגזע ואף החל להפיץ תעמולה אנטי יהודית. בית הספר העברי כמעט לא פעל תחת הכיבוש.

הפרק השישי עוסק בתולדות יהודי עדן ותימן באריתראה ברבע הראשון של המאה העשרים. היהודים המעטים מחוץ ערב שהגיעו לאריתראה היו מחוסרי אזרחות ונאבקו לקבלת מעמד חוקי משפטי. עם הכיבוש האיטלקי התגברו תופעות אנטי יהודיות בכל מקומות התיישבותם של היהודים באריתראה.

הפרק האחרון בחלק זה עוסק ביהודים באדיס אבבה מראשיתה של הקהילה היהודית עד הכיבוש האיטלקי. בפרק זה גרינפלד מחלק את תולדות היהודים באדיס אבבה לשני שלבים: עד שנת 1924 ואחריה. הוא מעלה על נס את הכתבים הארכיוניים שבאוסף פייטלוביץ כמקור הכתוב העיקרי על תקופה זו. יהודים מעטים היו באדיס אבבה בראשית המאה, ורובם הגיעו מעדן. בשנת 1924 התכנסו שבעה יהודים בביתו של פייטלוביץ בבירה והקימו את האגודה הזמנית לניהול ענייני יהודי אדיס אבבה. בשנת 1924 הוקם שם בית הספר העברי שפעל עד 1937, בזמן השלטון האיטלקי.

הפרק הרביעי החותם את סדרת מאמריו של גרינפלד עוסק בניסיונות הגירה של יהודים לאתיופיה ועמדת הממשל האתיופי כלפיהם. בפרק מסופר על תוכניות של הדוצ'ה האיטלקי בשנת 1938 ליישב יהודים באתיופיה או בסומליה. הארגונים היהודיים התנגדו לתת פרסום ליוזמה זו, שהרחיקה לדעתם את העלייה הנשאפת של יהודים לארץ ישראל. התוכניות בדבר התיישבות יהודית באתיופיה לא הגיעו לכלל גיבוש מעשי ולא יצאו אל הפועל.

סיכום

בספר **מחקרים בתולדות יהודי אתיופיה** מקובצים מאמרים מאת יצחק גרינפלד – בלשן, חוקר, ספרן וארכיונאי של אוסף פייטלוביץ. מוצגים כאן מחקריו ההיסטוריים והלשוניים של גרינפלד על תולדות יהודי אתיופיה. הספר מהווה נדבך חשוב במחקר על קהילה זו, מאחר שהוא מציג מקורות ראשוניים ומשניים כתובים הפורשים בפני הקורא את עושרה התרבותי של קהילה זו. מן הראוי שבני הקהילה עצמם יקראו מאמרים אלה, על מנת שיתגאו במסורת העתיקה של תרבותם. כמו כן חשוב שמי שאינם משתייכים לקהילה זו יכירו את ההיסטוריה המפוארת של העולים מאתיופיה ויתגאו בכך שהם חלק מן התרבות הישראלית.